

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ імені Г.С. СКОВОРОДИ**

НІКІТІНА Зорина Ігорівна

УДК 001.101-047.27:1(4) Прокопович

**КОНЦЕПЦІЯ ЗНАННЯ ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА В
ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ КОНТЕКСТІ**

спеціальність 09.00.05 – історія філософії

АВТОРЕФЕРАТ

на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, у відділі історії філософії України.

Науковий керівник:

доктор філософських наук, старший науковий співробітник
ЙОСИПЕНКО Сергій Львович, Інститут філософії імені
Г.С. Сковороди НАН України, завідувач відділу історії
філософії України

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
АЛЬЧУК Марія Павлівна,
Львівський національний університет імені Івана Франка
МОН України, професор кафедри теорії та історії культури.

кандидат філософських наук,
ПАСТУШЕНКО Людмила Андріївна, Національний
університет «Києво-Могилянська академія» МОН України,
доцент кафедри філософії та релігієзнавства.

Захист відбудеться «21» червня 2019 р. о 11:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.161.02 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України: 01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України за адресою: 01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4. Автореферат розіслано «10» травня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук

Л.А. Ситніченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Історико-філософська наука сьогодні переглядає значення ранньомодерного періоду для сучасної філософії, роль ранньомодерної філософії у становленні сучасної європейської цивілізації, її взаємодію з середньовіччям та зрілим Модерном, а отже, й оцінки, які їй давались за доби зрілого Модерну. Дослідження, здійснені у галузі історії філософії України в радянський та пострадянський періоди, дають підстави долучитися до цього процесу та переглянути історію дослідження української ранньомодерної філософії разом з оцінками, сформульованими упродовж цієї історії.

Одним з яскравих прикладів трансформацій оцінок упродовж історії дослідження є постать Теофана Прокоповича – філософа, релігійного діяча та мислителя. Різноманітні оцінки його ролі в інтелектуальній історії України настільки різняться між собою, що навіть побіжне їх вивчення підтверджує ангажованість та незавершеність кожної окремої характеристики. Упродовж ХІХ ст. єдиною призмою для розуміння творчості Теофана Прокоповича була ідейна опозиція між католицизмом та протестантизмом, причетність до якого й приписували філософу. У ХХ ст. його асоціювали з ідеями Просвітництва, у творах мислителя вбачали ідейні орієнтири наступних філософських епох та течій. На зламі ХХ-ХХІ ст. навпаки намагалися долучити інтелектуала до плеяди барокових мислителів, зосереджених на переосмисленні здобутків попередніх епох та чітко детермінованих релігійними настановами.

Поруч з цим, більшість згаданих оцінок ґрунтуються або на діяльності Теофана як церковно-політичного діяча, або ж на його філософській діяльності у якості професора Києво-Могилянської академії, тоді як його твори, написані після викладання в Академії, значно рідше привертали увагу дослідників. Водночас актуалізація цих творів дає змогу простежити еволюцію поглядів мислителя та виявити проблематику, якою цікавився автор, залишивши викладацьку діяльність, і яка складала мотивацію його церковно-політичної діяльності, а отже виявити самобутність філософських поглядів автора за межами Академії. Така актуалізація стає дедалі необхіднішою з огляду на те, що серед сучасних істориків філософії не існує усталеної думки щодо того, чи існувала в ранньомодерній Україні філософія поза межами Києво-Могилянської академії.

Враховуючи, що поширення знання було важливим складником не лише його викладацької, а й церковно-політичної діяльності, є підстави вважати, що концепція знання Теофана Прокоповича втілена не лише на сторінках лекційних курсів, а й численних «неакадемічних» творів, які можна розглядати як прояв самостійної філософської позиції мислителя у пізній період його творчості. Дослідження цих творів відтак може стати черговим кроком у реконструкції інтелектуальних процесів України ХVІІІ

ст. Саме тому пропонуване дослідження присвячене розгляду концепції знання Теофана Прокоповича як самостійного феномена філософської думки України XVIII ст. Воно спрямоване не стільки на розкриття культурних чи релігійних настанов щодо здобуття освіти та освоєння нового знання, скільки на встановлення шляхів рецепції та переосмислення одного з найважливіших питань філософського Модерну – питання природи знання в українській ранньомодерній філософії. Таким чином, реконструкція концепції знання Теофана Прокоповича дасть змогу значно уточнити уявлення про постать мислителя у контексті української інтелектуальної історії.

Ступінь наукової розробки проблеми. Провідна ідея дисертаційного дослідження зумовила засади формування джерельної бази, до якої, окрім праць Теофана Прокоповича, увійшли праці дослідників різних періодів, починаючи від найперших творів, що описували його діяльність, та завершуючи сучасними публікаціями українських та закордонних дослідників.

Першими, хто звернувся до ретельного аналізу поглядів Теофана Прокоповича, були дослідники другої половини XIX ст. – Ю. Самарін та І. Чистович, роботи яких містять об’ємний описовий та біографічний матеріал, однак потребують ретельного критичного аналізу тез, що в них висловлюються. Із цього часу формується певний образ Теофана у російській духовній та інтелектуальній історії, представлений, зокрема, у роботах Георгія Флоровського, Василя Зеньковського та інших. У другій половині XX ст. інтерес до творчої спадщини Теофана Прокоповича значно посилюється як з боку дослідників, які упорядковують та видають його твори, так і з боку тих, хто досліджує його творчість у різних контекстах: Н. Кочеткової, Е. Вінтера, Т. Автуховича і Н. Гудзія, в роботах яких аналізувались особливості змісту творів Теофана Прокоповича, що увійшли до академічних видань. У цей же період посилюється увага до творчого доробку мислителя з боку осередку українських істориків філософії, які займалися вивченням спадку професорів Києво-Могилянської академії під керівництвом В. Нічик.

Кінець XX – початок XXI ст. характеризується появою тематичних досліджень російських вчених, присвячених окремим елементам творчості Теофана Прокоповича, серед яких однією з небагатьох комплексних стала розвідка П. Ходзінського. А також активним осмислення творчого спадку мислителя українськими дослідниками, зокрема, Я. Стратій, В. Литвиновим, С. Йосипенком, І. Бондаревською, М. Симичем, Л. Довгою, чії роботи зосереджені на вивченні поглядів Теофана Прокоповича у контексті інтелектуальних процесів його доби і демонструють, що Теофан Прокопович у своїй діяльності активно реалізує могилянські інтенції, формуючи, подібно до інших випускників академії український інтелектуальний простір в межах Російської імперії.

Разом з тим, наприкінці XX ст. – на поч. XXI ст. істотно збільшилася кількість історичних, психолого-педагогічних, культурологічних праць

українських науковців, присвячених творчому спадку Теофана Прокоповича, про що свідчать роботи Ю. Кагарлицького, О. Буранок, П. Бухаркіна, Ю. Сватка, В. Шевчука та Г. Антонюк.

Проте, незважаючи на значну кількість наукових досліджень та теоретичних розвідок, присвячених творчості Теофана Прокоповича, цілісного вивчення концепції знання філософа як зразка української філософської думки в європейському контексті, раніше не здійснювалося, що зумовлює актуальність даного дисертаційного дослідження та перспективність подальших наукових розробок цієї теми.

Передбачене провідною ідеєю дисертаційного дослідження звернення до ідейної ситуації, з якої постала концепція знання Теофана Прокоповича, стало можливим завдяки залученню творів українських та зарубіжних істориків філософії, у чиїх роботах аналізується суть новочасного розуміння знання. У першу чергу йдеться про розвідки Д. Прокопова, О. Хоми, Л. Довгої, В. Гусєва, Т. Кононенка, які завдяки проаналізованим в них поглядам на природу знання та ставлення українських та європейських інтелектуалів до нього у Новий час допомагають зрозуміти контекст філософування Теофана Прокоповича та самотність його творів. А також про розвідки Ф. Коплстона, А. Мортонна, Р. М. Чисголма та інших дослідників, чиї роботи присвячено аналізу основних філософських тенденцій XVI-XVIII ст. Разом з тим, розуміння специфіки ідейної ситуації, в якій жив і творив Теофан Прокопович ґрунтується на аналізі соціо-культурних та інтелектуальних особливостей доби, описаних такими авторами як: Дж. Броджі Беркофф, П. Бушкович, І. Йовель, П. Левін, Р. Лужний, Н. Хрісідіс, А. В. Яблоновський, Н. Яковенко.

Зв'язок роботи з науковими програмами відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, де виконувалась дисертація, є безпосереднім. Робота над дисертаційним дослідженням пов'язана з виконанням планової теми «Трансформація розуміння людини в українській думці XI – XVIII ст. та її зв'язок з подальшим становленням філософської антропології» (2014–2016 рр.) № 0115U005164.

Об'єкт дослідження – пізні філософські твори Теофана Прокоповича.

Предмет дослідження – концепція знання Теофана Прокоповича у європейському філософському контексті.

Мета дослідження – реконструкція концепції знання Теофана Прокоповича в європейському філософському контексті на основі актуалізації пізніх творів мислителя.

Реалізація поставленої мети передбачала розв'язання наступних **завдань**:

- виявити специфіку розуміння знання Теофаном Прокоповичем;
- з'ясувати, у чому, на думку Теофана Прокоповича, полягає головна цінність знання для людини;

- проаналізувати концепцію «істинної релігії» Теофана Прокоповича та його розуміння зв'язку істинної релігії з істинним знанням;
- проаналізувати концепцію «невігластва» Теофана Прокоповича та його співвідношення з різними видами знання;
- здійснити аналіз концепції знання Теофана Прокоповича в європейському філософському контексті на основі порівняння поглядів мислителя з ідеями Бенедикта Спінози, які він безпосередньо критикує на сторінках своїх творів;
- проаналізувати корпус творів Теофана Прокоповича та визначити твори репрезентативні для дослідження його концепції знання;
- реконструювати та критично проаналізувати основні етапи історико-філософської рецепції творів Теофана Прокоповича та основні історико-філософські підходи до вивчення його постаті;
- проаналізувати розуміння природи знання та його цінності у добу раннього модерну;

Теоретико-методологічні засади дослідження визначаються загальнонауковими та філософськими принципами здійснення наукового дослідження. Так у дисертації використано загальнонаукові принципи об'єктивності, системності та історичної реконструкції. Ці принципи використано під час відбору та аналізу текстів, а також відтворення соціокультурної ситуації їх виникнення, що дозволяє розрізнити факти та їх подальшу інтерпретацію представниками кожної історичної епохи. Для аналізу цих інтерпретацій було використано історико-порівняльний метод та метод контекстуалізації, що дозволило не лише виявити дискусійні моменти, але й проаналізувати джерела їх походження. Для аналізу українського філософського середовища XVII–XVIII ст. використано метод дослідження філософської культури, розроблений В. Горським та доповнений М. Поповичем, В. Нічик, В. Лісовим, з урахуванням його розвитку і критики у творах С. Йосипенка, С. Руденка, а формування цілісного розуміння постаті Теофана Прокоповича стало можливим завдяки використанню біографічного методу дослідження, розвинутого В. Менжуліним, І. Валявко.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що ця дисертація є першим в Україні історико-філософським дослідженням, яке аналізує концепцію знання Теофана Прокоповича як самостійну філософську концепцію, характерну для ранньомодерного періоду історії європейської філософської думки, на основі творів, раніше мало задіяних в аналізі філософських поглядів Теофана Прокоповича; запропоноване дослідження концепції знання актуалізує значущість філософського спадку Теофана Прокоповича пізнього періоду.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у таких теоретичних **положеннях, винесених на захист:**

Уперше в історико-філософській науці:

- виявлено, що Теофан Прокопович розумів знання лише як істинне знання та ототожнював його з істиною відповідно до релігійної

моделі істинного знання про Бога. Таким чином істинне знання для Теофана Прокоповича не є здобутком людини чи людського розуму, воно існує незалежно від людини, але людина може отримати істинне знання, дотримуючись певних правил;

- з'ясовано, що у концепції знання Теофана Прокоповича можна розрізнити істинне знання про світ та істинне знання про Бога, відповідно перше допомагає людині у щоденному житті, виступає орієнтиром у конкретних життєвих ситуаціях, водночас його користь виявляється у тому, що воно є цінністю, яка має практичне щоденне застосування; здатність отримувати істинне знання про світ взаємно обумовлене здатністю людини отримувати істинне релігійне знання, необхідне для спасіння;
- проаналізовано концепцію «істинної релігії» Теофана Прокоповича, описану мислителем у «Розмірковуванні про безбожжя» та продемонстровано, що вона базується на уявленні про істинне релігійне знання, яке є системою орієнтирів у релігійному житті людини, допомагає наближатися до Бога, пізнаючи його через його творіння. Показано, що здатність отримувати істинне релігійне знання так само пов'язана зі здатністю людини отримувати істинне знання про світ. Ця взаємна обумовленість двох видів знання дає Теофану змогу не протиставляти світське та релігійне життя, так само як релігійну простоту та активну діяльність у світі;
- виявлено, що в концепції знання Теофана Прокоповича перевага знання над невіглаством полягає у тому, що знання відкриває людині шлях до Бога та до активної діяльності у світі, тоді як невігластво робить його неможливим. Аналіз концепції «невігластва» дав змогу встановити, що Теофан Прокопович виокремлює два види невігластва: тих, хто не знає, але не чинить спротиву знанню і тих, хто не знає і намагається зберегти свій стан невігластва, опираючись істині.

Отримали подальший розвиток такі ідеї:

- концепція знання Теофана Прокоповича органічно «вписується» у європейський філософський контекст, зокрема, на прикладі зіставлення його ідей з поглядами Бенедикта Спінози встановлено, що мислитель був безпосередньо інтегрований в інтелектуальну ситуацію свого часу і активно долучався до розгляду актуальних філософських питань; однак його концепція має особливості підбору аргументації та орієнтована на практичне життя сучасних йому людей, у чому проявляється включеність українського мислителя в релігійно-політичні дискусії в Росії за участі українців;
- корпус творів Теофана Прокоповича як певну цілісну систему реалізації його поглядів можна поділити умовно за етапами його життя та переважанню на кожному з них відповідної діяльності. Хоча професором філософії він був лише у 1706-1708 рр., його твори, написані у 1724-1736 рр. (зокрема, такі як: «Розмірковування

про безбожжя», «Істинне виправдання правовірних християн», «Розмова міщанина з селянином та півчим» та «Розмова тектона, тобто теслі, з купцем») мають філософське значення і є репрезентативними для аналізу концепції знання мислителя, яка раніше не досліджувалася;

Уточнено положення про те, що:

- основні етапи історико-філософської рецепції творів Теофана Прокоповича характеризуються впливом ідейної ситуації доби і знаменуються актуалізацією окремих аспектів його творчості та діяльності, зокрема, в середині ХІХ – на початку ХХ століть – через розгляд його крізь призму опозиції «слов'янофіли – західники» та через протиставлення його поглядів поглядам Стефана Яворського як релігійного традиціоналіста; з середини ХХ століття – у рамках радянської прогресистської концепції історії філософії, яка вимагала розгляду його постаті у контексті Просвітництва; відповідно наприкінці ХХ – початку ХХІ століть російські пострадянські дослідники роблять наголос на ролі Теофана Прокоповича у розвитку релігійно-філософської думки Російської імперії, тоді як українські – на його місці в українській версії барокової культури та філософії;
- українська ранньомодерна духовна культура ХVІІ-ХVІІІ ст., як і європейська в цілому, поєднувала традиційні схоластичні ідеї з актуальними новочасними поглядами на місце знання у системі життєвих цінностей людини, уявлення про істинне релігійне життя з вимогою активної діяльності у світі, прикладом чого, зокрема, є запропонована реконструкція концепції знання Теофана Прокоповича;

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

Дисертація є першим історико-філософським дослідженням спадщини концепції знання Теофана Прокоповича в європейському філософському контексті. На відміну від попередніх теоретичних розвідок, здійснено не лише порівняльний аналіз поглядів Теофана Прокоповича з іншими представниками новочасної філософії, але й на матеріалах аналізу першоджерел виявлено унікальність філософської позиції автора, її актуальність та чітку аргументованість, що свідчить не лише про наявність самостійної філософської традиції в Україні у ХVІІ–ХVІІІ ст., але й про органічне долучення українського мислителя до європейського контексту.

Теоретичні результати та фактичні матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані у практиці викладання історії філософії України, історії української культури та філософії Нового часу, а також стати основою подальших досліджень філософської думки в Україні у ХVІІ-ХVІІІ ст.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, логіка та висновки якого відображають позицію автора. Усі публікації за темою дисертаційного дослідження здійснено без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, а також апробувались на всеукраїнських і міжнародних конференціях, зокрема на міжнародній науковій конференції «Філософія у сучасному соціумі» (Донецьк, 2013); міжнародній науково-практичній конференції «Дні науки філософського факультету – 2015» (Київ, 2015); науковій конференції «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (Київ, 2015); семінарі Ради молодих вчених Інституту філософії НАН України (Київ, 2016); науковій конференції «Актуальні проблеми філософських досліджень: до сторіччя НАН України» (Київ, 2018).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладені у 5 статтях, надрукованих у фахових виданнях України та іноземних фахових виданнях, опублікованих тезах та текстах доповідей на наукових конференціях, у статті, розміщеній у колективній монографії.

Структура дисертації відповідає логіці та меті дослідження і відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які включають у себе сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 203 сторінки. Список використаних джерел містить 201 найменування на 19 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дослідження концепції знання Теофана Прокоповича в європейському історико-філософському контексті, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, висвітлено ступінь розробки даної теми у працях вітчизняних дослідників; унаочнено методологічні засади роботи, її наукову новизну, теоретичну і практичну значимість.

У **розділі 1. «Постать Теофана Прокоповича в інтелектуальній історії України»** з метою унаочнення мінливості оцінок ролі Теофана Прокоповича в інтелектуальній історії України залежно від ситуації конкретної доби та дослідницької оптики, представлено погляди дослідників різних епох на творчість Теофана Прокоповича. У розділі проаналізовано основні моменти критики Теофана дослідниками та обґрунтовано джерела їх формування. Розділ демонструє основні етапи актуалізації дослідницької уваги до постаті Теофана Прокоповича та унаочнює контекстуальні передумови такої актуалізації у кожен із періодів.

У **підрозділі 1.1. «Історико-філософська реценція ідей Теофана Прокоповича у XIX-XXI ст.»** дисертантом представлений аналіз визначальних праць XIX-XXI ст., присвячених осмисленню, критиці та інтерпретації поглядів Теофана Прокоповича.

У підрозділі показано, що історико-філософський інтерес до творів Теофана Прокоповича у кожен із цих етапів був зумовлений

інтелектуальною та соціо-культурною ситуацією і виражався через актуалізацію окремих аспектів його творчості та діяльності. Перший етап – середина XIX – початок XX століть, твори Теофана Прокоповича розглядалися крізь призму змістовної опозиції «слов'янофіли – західники» та на прикладі протиставлення його поглядів поглядам Стефана Яворського як релігійного традиціоналіста. Другий етап – з середини XX століття – вивчення творчої спадщини Теофана Прокоповича українськими істориками філософії відбувалося у зв'язку з дослідженням спадку професорів Києво-Могилянської академії, але у рамках радянської прогресистської концепції історії філософії. Третій етап – кінець XX – початок XXI століть – відзначається підвищенням інтересу російських дослідників до ролі Теофана Прокоповича у розвитку релігійно-філософської думки Російської імперії, тоді як українські вчені зосереджують увагу на ролі мислителя у становленні української версії барокової культури та філософії.

Основою даного підрозділу стали праці дослідників кожного з означених періодів. Зокрема, дисертант звертається до розгляду таких робіт: праця Ю. Самаріна «Стефан Яворський і Феофан Прокопович як проповідники», дослідження І. Чистовича «Феофан Прокопович і його час» та стаття М. Барсова «Феофан Прокопович і його час. Чистович І. А.», російськомовне видання творів Теофана Прокоповича під редакцією І. Єр'оміна та україномовне видання творів мислителя у трьох томах, історико-філософське дослідження «Феофан Прокопович» та інші розвідки В. Нічик, розвідка П. Хондзінського «Митрополит Стефан Яворський і архієпископ Феофан Прокопович (слідами дисертації Ю. Ф. Самаріна)» та роботи російських дослідників: Т. Антуховича, П. Бухаркіна, Н. Гудзій та інших, присвячені конкретним аспектам творчості мислителя, також розглянуто публікації українських істориків філософії: В. Литвинова, Я. Стратій, І. Бондаревської, С. Йосипенка, М. Симчича, що дозволили сформуванню розуміння контекстуальних особливостей кожного періоду.

У підрозділі 1.2. «Корпус творів Теофана Прокоповича як предметне втілення філософської концепції мислителя» у контексті розкриття «позаакадемічних» поглядів Теофана Прокоповича на природу знання дисертант описує корпус творів мислителя та аналізує хронологію і соціо-культурні особливості періодів появи як лекційних курсів, написаних у період творчої молодості, так і творів, що з'явилися у більш пізній період життя Теофана Прокоповича.

Відправною точкою аналізу є список творів мислителя, складений В. Нічик, і поділеного на розділи: курси лекцій, філософські та теологічні твори; право, публіцистика та історичні твори; художні твори; листи та біографічні матеріали. До цього переліку увійшли твори, написані церковнослов'янською, латиною, польською мовами, а також перекладені українською і російською мовами. До курсів лекцій, філософських та теологічних творів належать 38 найменувань окремих друкованих робіт та збірок, а також 9 рукописних творів, написаних Теофаном Прокоповичем.

Сюди віднесено тексти лекцій, записані з конспектів студентів академії, богословські твори, повчальні настанови і розмірковування, написані і видані як за життя мислителя, так і значно пізніше. У тексті дисертації наголошено, що даний підрозділ списку творів філософа є найчисельнішим і складає основну частину його творчого доробку. Наступною частиною зі списку В. Нічик є твори правові, публіцистичні та історичні. Загальна кількість назв, віднесених до цього розділу становить 34 найменування опублікованих праць та 7 рукописів. Перелік художніх творів Теофана Прокоповича нараховує 5 друкованих найменувань та 2 рукописи. А листування складається з 6 виданих збірок та 7 рукописних.

Аналіз списку творів мислителя дозволив дисертантові реконструювати корпус творів Теофана Прокоповича як цілісну систему та обґрунтувати можливості актуалізації конкретних творів – елементів цієї системи – для реконструкції концепції знання мислителя.

У розділі 2. «Змістовні виміри концепції знання Теофана Прокоповича» дисертантом з'ясовуються базові змістовні виміри, на основі яких реконструюється концепція знання Теофана Прокоповича, зокрема, аналізується його позиція стосовно джерел походження істинного знання та способів перевірки його істинності. Виявляється пропонований Теофаном Прокоповичем алгоритм обґрунтування практичної користі та цінності істинного знання для людини у її повсякденному житті. У розділі розкривається специфіка розуміння філософом знання, його поділ та значення кожного з видів знання для людини.

Підрозділ 2.1. «Зв'язок істинної релігії та істинного знання у творчості Теофана Прокоповича» присвячений аналізу поділу знання на істинне знання та істинне релігійне знання, коли істинне знання – запорука істинної віри і навпаки. Дисертантом показано, що за допомогою такого поділу мислитель пояснює одну з ключових настанов свого часу про те, що розум не може суперечити вірі. На матеріалі «Розмірковування про безбожжя» – пізнього твору, що вийшов друком посмертно у 1774 році, дисертантом обґрунтовано, що Теофан Прокопович не просто не встановлює опозицію між розумом і вірою, а демонструє їх взаємозалежність, здатність підсилювати і зміцнювати позиції одне одного.

Дисертантом виявлено, що Теофан Прокопович пропонує релігійний погляд на обґрунтування істинності знання та його підстав. Так мислитель визначає філософські погляди, що суперечать його власному баченню істинної релігії, різновидами атеїзму та спростовує їх, виходячи з неможливості релігійного обґрунтування їх істинності. Позиція Теофана Прокоповича полягає в тому, що істинне пізнання є нормою, а будь-які інші варіанти – відхиленням від норми. Атеїзм, як і його причини, для мислителя є помилкою у виборі істиннісних орієнтирів у будь-яку епоху. Таким чином, він не лише доводить обґрунтованість власної позиції, але й використовує загальне неприйняття атеїзму як зброю для боротьби з тими, хто мислить інакше. У підрозділі розглянуто аргументи Прокоповича

проти визначених ним видів атеїзму, таких як: скептичний атеїзм, догматичний атеїзм, атеїзм Аристотеля, стоїчний атеїзм, атеїзм Епікура та Стратоніка, атеїзм Спінози, які на його думку є хибними системами знання, позбавленими навіть претензії на істинність, а отже є шкідливими для людини.

Підрозділ 2.2. «Практична користь як критерій істинності знання» присвячено розкриттю нового типу релігійності, який Теофан Прокопович мислить як альтернативу сліпому і бездумному слідуванню ритуалам без розуміння їх глибинного змісту. У підрозділі аналізується позиція Теофана Прокоповича щодо можливості свідомої зміни ритуалів, якщо це допоможе зберегти істинну релігію та наблизить людину до Бога через розуміння змісту і суті самого ритуалу. Такий аналіз стає можливим завдяки реконструкції дисертантом багаторічної релігійної дискусії щодо питання «обливанців», в рамках якої мислитель і пропонує власне бачення проблеми осмисленого ставлення до релігійного ритуалу.

На основі тексту «Истинное оправдание правобѣрных христиан» показано, у чому саме вбачав автор цінність і корисність істинного знання для щоденного ужитку людини. На прикладі першоджерела дисертантом показана принципова позиція мислителя стосовно здатності самостійного усвідомленого тлумачення Святого Письма і застосування істинного знання про світ задля провадження істинного релігійного життя.

Дисертантом здійснене порівняння поглядів Теофана Прокоповича і Димитрія Туптала як представників нового типу релігійності, що визнає за людиною право на осмислене ставлення до релігії, на усвідомлення церковних таїнств та пізнання світу через його розуміння. Показано, що мислителі обрали різні інструментарії для обґрунтування власних позицій: Димитрій вдався до тлумачення знання як моральної цінності, властивої правобірному християнинові, тоді як Теофан звернувся до епістемологічної цінності знання як важливого і корисного надбання у щоденному практичному житті людини.

У підрозділ 2.3. «Усвідомлене розуміння – альтернатива сліпій вірі» дисертантом розкривається пропонована Теофаном Прокоповичем модель корисного знання. На основі творів Теофана Прокоповича «Розмова тектона, тобто теслі, з купцем» та «Розмова міщанина з селянином та півчим, себто дяком» аналізуються аргументи, які мислитель наводить на користь осмисленого ставлення до релігії та до її проявів через ритуали. Виявлено, що основною ідеєю цих творів є обґрунтування необхідності знання та розуміння Святого Письма для кожної людини, незалежно від її суспільного статусу чи матеріального становища.

Дисертантом проаналізовано концепцію «невігластва» Теофана Прокоповича та виявлено, види невігластва: злостиве умисне і неумисне невігластво, які виокремлює мислитель. Показано, що Теофан пропонує алгоритм корисного пізнання через розуміння, яке підкріплює постулати істинної християнської віри як альтернативи сліпій догматичній вірі, що не

передбачає ні усвідомленого розуміння, ні корисного застосування наявного у людини знання.

У розділі 3. «Ідейний контекст формування поглядів Теофана Прокоповича – неоднорідність європейського філософського середовища» дисертантом розкриваються сутнісні особливості європейського філософського середовища XVII–XVIII ст., яке стало інтелектуальним контекстом формування поглядів Теофана Прокоповича за межами Києво-Могилянської академії. Аналізуються основні ідейні напрямки, які безпосередньо чи опосередковано впливали на формування ідей пізнього Теофана і суттєво доповнювали парадигму другої схоластики, в рамках якої формувався та працював мислитель під час перебування в КМА.

Підрозділ 3.1. «Доба філософського Модерну – новий погляд на природу знання» демонструє контекстуальні особливості формування нової системи цінностей, що поставала в умовах істотних суспільних, культурних та релігійних змін, активно сприяла формуванню нового розуміння природи людського знання, як у прихильників модерного способу мислення, так і у представників схоластики в Україні в XVII–XVIII століттях. Підтверджено тезу про те, що Теофан Прокопович належить до прихильників переосмислення та актуалізації цінності знання з погляду людини. Показано ідейний діалог між Схоластиком та Новою філософією, який був основною інтелектуальною ситуацією життя і творчості мислителя. Виявлено ключові особливості обох парадигм осмислення знання, використані Теофаном Прокоповичем у своїх пізніх творах.

У підрозділі 3.2. «Теофан Прокопович і Бенедикт Спіноза: предметний діалог чи кардинальне протистояння?» дисертантом продемонстровано органічну залученість Теофана Прокоповича до європейського філософського контексту на основі порівняння філософських поглядів Теофана Прокоповича та Бенедикта Спінози. Показано, що особливості формування та обґрунтування власних ідей, а також розуміння ключових для даного дослідження питань: розуміння Бога, природи, пізнавальної здатності людини та джерел походження знання свідчать про належність філософів до одного інтелектуального контексту та про їх зацікавленість подібними філософськими питаннями, актуальними для європейської філософії XVII–XVIII ст.

На основі аналізу «Короткого трактату про Бога, людину і її щастя» та «Етики» Б. Спінози і «Натурфілософії» та «Розмірковування про безбожжя» Теофана Прокоповича виявлено, що мислителі однаково наполягали на наближенні до Бога через пізнання його творінь – світу довкола людини і самої людини, а запорукою можливості такого пізнання кожен з них вважав наявну у людини ідею Бога. Унаочнено дзеркальну протилежність поглядів філософів на розуміння взаємин Бога та створеної ним субстанції, першоматерії чи природи. Також дисертантом продемонстровано розбіжності у трактуванні людських афектів і їх ролі у

людському пізнанні: шкідливі і небезпечні у розумінні Б.Спінози, у Теофана Прокоповича афекти постають і природними, і навіть корисними для людини, такими, що сприяють її наближенню до Бога через пізнання, а не заважають йому.

Разом з тим доведено, що пропонована Теофаном концепція знання є одним з багатьох зразків новочасного переосмислення сутності знання і пізнавальної діяльності як істотної характеристики людини, а її специфічні особливості часто зумовлені безпосередньою причетністю мислителя до релігійно-політичних дискусій Російської імперії за участі українців. У першу чергу, йдеться про активну участь Теофана Прокоповича у створенні та подальшому управлінні Синодом, що супроводжувалося численними суперечками, прийняттям непопулярних рішень та ідеологічними конфліктами за безпосередньої участі Теофана. Реформована Духовним регламентом церква набуває відповідальності за освіту широких мас населення, шляхом поширення релігійних знань, а отже, і роль духовенства суттєво змінюється, що призводить до суперечок у колах самих представників церкви. Також Теофан Прокопович відомий як активний учасник дискусії щодо істинності хрещення так званих «обливанців» – тих, хто приймав це таїнство через обливання, а не через занурення. Обґрунтування можливості часткової зміни ритуалу зі збереженням його сакрального значення також викликало численні негативні реакції сучасників та підкріпило неоднозначне ставлення російських інтелектуалів до Теофана Прокоповича і, зокрема, до його релігійних та філософських поглядів.

Висновки. Історико-філософський інтерес до творів Теофана Прокоповича у XIX–XXI ст. був зумовлений контекстом доби і його симптоматичність знайшла своє втілення у наступних етапах актуалізації творчості мислителя. Період з середини XIX–початку XX століть представлений роботами Ю. Самаріна «Стефан Яворський і Феодан Прокопович як проповідники» та І. Чистовича «Феодан Прокопович і його час», які зверталися до постаті інтелектуала у контексті опозиції «слов'янофіли – західники» на прикладі протиставлення поглядів Теофана Прокоповича і Стефана Яворського і сформували загальну настанову, крізь яку відбувалася рецепція ідей Теофана Прокоповича у цей період. У цей же час відбувається активне осмислення ролі Теофана в російській релігійно-філософській думці. Як наслідок – цей період характеризується досить полярними оцінками діяльності мислителя: від критичного несприйняття та осуду, що знайшли своє відображення, зокрема, у працях Георгія Флоровського, до визнання освіченості та прогресивності поглядів Теофана, відображеного, наприклад, у роботах Василя Зеньківського.

Із середини XX століття вивчення творчої спадщини Теофана Прокоповича українськими істориками філософії здійснювалося у контексті дослідження спадку професорів Києво-Могилянської академії. Особливо слід виокремити науковий доробок групи українських істориків філософії, очолюваної В. Нічик. У цей період виходить у світ тритомник

праць Теофана Прокоповича, а також дослідження В. Нічик «Теофан Прокопович».

Кінець ХХ – початок ХХІ століть характеризується зверненням українських дослідників до постаті Теофана Прокоповича у контексті вивчення інтелектуальної історії України, серед яких праці Я. Стратій, В. Литвинова, С. Йосипенка, М. Симчича, що окреслюють сучасний стан вивчення філософії Теофана Прокоповича в українських філософських колах, та одночасна увага представників російської релігійної філософії, які цікавляться роллю Теофана Прокоповича у розвитку релігійно-філософської думки Російської імперії (одним з головних досліджень у цьому напрямку є дослідження П. Ходзинського «Митрополит Стефан Яворський и архієпископ Теофан Прокопович. (слідами дисертації Ю. Ф. Самаріна)»).

Реконструкція концепції знання Теофана Прокоповича, представлена у даному дослідженні, стала можливою завдяки аналізу корпусу творів мислителя як цілісної системи та актуалізації її елементів для дослідження конкретних питань. За допомогою аналізу корпусу творів мислителя виявлено, що переважна більшість його праць були написані, як реакція на конкретну життєву ситуацію і поєднували у собі змістовний виклад поглядів самого автора зі структурними особливостями подачі, яких вимагали обставини. Це стосується і конспектів його лекцій, написаних в період перебування Теофана у Києві, і більш пізніх творів. Актуалізація творів пізнього періоду творчості Теофана Прокоповича дозволила побачити іншого, менш відомого, «неакадемічного» мислителя, чия філософська і суспільно-політична діяльність були органічною частиною загальноєвропейського інтелектуального контексту.

Реагуючи на зміну інтелектуальних орієнтирів, мислитель визнає важливість та корисність істинного знання, отриманого досвідним шляхом. Разом з тим, він залишає вроджену ідею Бога єдиною можливою запорукою істинності такого емпіричного пізнання. Тим самим Теофан пропонує власне розуміння діалогу між релігією, з її приматом істинної віри, та наукою нового типу, яка шукає істинного знання винятково раціональним шляхом. Виявлено, що Теофан Прокопович розумів знання як істинне знання і ототожнював його з істиною, у певному сенсі ототожнюючи знання з релігією як системою істинного знання про Бога, про що йдеться на сторінках «Розмірковування про безбожжя».

Таким чином, істинне знання для Теофана Прокоповича це – не те, що потрібно здобувати чи винаходити, а те, що існує незалежно від людини, і людина у будь-який момент може отримати істинне знання, маючи істинну віру. Показано, що мислитель окреслює можливий шлях для отримання істинного знання та засоби, тобто настанови віри, які для цього необхідні. Таким чином у розуміння знання філософ виходить за межі трактування пізнання винятково як механізму отримання знання нової якості і переходу на принципово новий рівень розуміння, для нього

істинне знання неодмінно тотожне знанню про Бога, тобто істинному релігійному знанню.

У концепції знання Теофана Прокоповича можна виділити істинне знання про Бога та істинне знання про світ, відповідно істинне знання про світ допомагає людині у щоденному житті, виступає орієнтиром у конкретних життєвих ситуаціях, водночас його користь виявляється у тому, що воно є цінністю, яка має практичне щоденне застосування; здатність отримувати істинне знання про світ є для людини запорукою здатності отримувати істинне знання про Бога, необхідне для релігійного життя. Показано, що одне з ключових покликань знання – не лише слугувати провідником людині до осягнення Бога, але і приносити безпосередню практичну користь кожному, хто його набуває у власному досвіді. І лише усвідомлене знання забезпечує людині здатність до творення власного життєвого середовища через розуміння того, як краще і корисніше вчинити у конкретній ситуації. Розкрито запропонований Теофаном алгоритм корисного пізнання через розуміння, яке підкріплює постулати істинної християнської віри як альтернативу сліпій догматичній вірі, котра не передбачає ні усвідомленого розуміння, ні корисного застосування наявного у людини знання.

У Теофана Прокоповича знання набуває статусу «лакмусового папірця», який розкриває потенційну корисність кожної речі, тобто дозволяє людині збагнути, в чому полягає її призначення. Показано, що одне з ключових покликань знання – не лише слугувати провідником людині до осягнення Бога, але і приносити безпосередню практичну користь кожному, хто його набуває у власному досвіді. І лише усвідомлене знання забезпечує людині здатність до творення власного життєвого середовища через розуміння того, як краще і корисніше вчинити у конкретній ситуації. Розкрито запропонований Теофаном алгоритм корисного пізнання через розуміння, яке підкріплює постулати істинної християнської віри як альтернативу сліпій догматичній вірі, котра не передбачає ні усвідомленого розуміння, ні корисного застосування наявного у людини знання.

Аналіз «істинної релігії» показав, що істинне релігійне знання є системою орієнтирів у релігійному житті людини, воно допомагає людині наближатися до Бога, пізнаючи його через його творіння. Показано, що здатність отримувати істинне релігійне знання підтверджує здатність людини отримувати істинне знання, необхідне для щоденного життя.

Перевага знання перед невіглаством полягає у тому, що знання відкриває людині шлях до Бога, тоді як невігластво робить це неможливим. Проаналізовано концепцію «невігластва» та показано два види невігластва, які виокремлює Теофан Прокопович: ті хто не знають, але не чинять спротиву знанню і ті, хто не знають і намагаються зберегти свій стан невігластва, опираючись істинному знанню. Показано, що для Теофана будь-яке знання, отримане шляхом істинного пізнання, є причетним до життя і покликане допомагати людині у її щоденному житті. Таким чином,

істинне знання та істина віра – це не лише запорука наближення людини до Бога, а й гарантія її кращого життя сьогодні, від якого відмовляються ті, хто обирають злісне невігластво і чинять опір істинному знанню.

Модерне розуміння природи знання має свої специфічні особливості і відіграє визначальну роль у формуванні Нової філософії, прикладом чого є реконструйована концепція знання Теофана Прокоповича. Показано, що саме знання, тобто розуміння істинного призначення, розкриває ціль існування кожного з творінь, тобто всього, що існує. У цьому і полягає одне з ключових покликань знання: не лише слугувати провідником людині до досягнення Бога, але і приносити безпосередню практичну користь кожному, хто його набуває у власному досвіді.

На підставі порівняння основоположних ідей українського мислителя з поглядами Бенедикта Спінози підтверджено, що концепція знання Теофана Прокоповича водночас є органічним компонентом європейського філософського контексту та зберігає власну оригінальність, зумовлену безпосередньою участю українського мислителя в релігійно-політичній дискусії в Російській імперії, активними учасниками якої були учені українці, зважаючи на що осмислення концепції знання Теофана Прокоповича, представленої у пізніх творах автора, було б неможливе без залучення європейського історико-філософського контексту.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Список публікацій здобувача

Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Нікітіна З. І. Теофан Прокопович як модерний філософ: діалог зі Спінозою / З. І. Нікітіна // Мультиверсум. Філософський альманах. – К., 2013. – Випуск 7 (125). – С. 31–43.
2. Нікітіна З. І. Сенсуалістичні мотиви концепції знання Теофана Прокоповича / З. І. Нікітіна // Мандрівець. – Т.: «Мандрівець», 2015. – №2 (116). – С. 9–13.
3. Нікітіна З. І. Практична діяльність людини як сфера реалізації істинного знання (Теофан Прокопович) / З. І. Нікітіна // Гілея. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 100. – С. 130–134.
4. Нікітіна З. І. Дослідження постаті Теофана Прокоповича: уроки історії / Нікітіна З. І. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – Вип. 2 (121). – С. 26–32.
5. Нікітіна З. І. Релігійна та наукова істина у вченні Теофана Прокоповича / З. І. Нікітіна // Мультиверсум. Філософський альманах. – К., 2018. – Вип. 3-4 (165-166). – С.163–175.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Нікітіна З. І. Бог у системі людського пізнання: зовнішній рушій чи внутрішня запорука? (Теофан Прокопович) // Філософія у сучасному соціумі: Матеріали міжнародної наукової конференції 24-26 квітня 2013 року, Донецький національний університет: тези доповіді. – Д.: ДонНУ, 2013. – Т. II. – С. – 85-87.

7. Нікітіна З. І. Т. Прокопович і Дж. Берклі: сенсуалістичний зріз пізнавальної діяльності людини // «Дні науки філософського факультету – 2015», 21-22 квітня 2015 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол. А. Є. Конверський [та ін.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015 – Ч. I. – С. 78–81.

8. Нікітіна З. І. Постать Теофана Прокоповича у працях українських дослідників 2 пол. ХХ – початку ХХІ століть // «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії», 14-15 серпня 2015 року. [збірник тез наукових робіт]. – К., 2015. – С. 105–108.

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації:

9. Никитина З. И. Прокопович и Беркли: сенсуалистический взгляд на познание / З. И. Никитина // Компаративная история философии как научное познание и художественное творчество. СПб. Монография. Научная редакция проф. А.С. Колесникова. Изд-во С.-Петербургского ун-та. 2014. – С.127–135.

АНОТАЦІЯ

Нікітіна З. І. Концепція знання Теофана Прокоповича в європейському історико-філософському контексті. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії. – Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2018.

У дисертаційній роботі запропоновано розуміння концепції знання Теофана Прокоповича як зразка ранньомодерної філософської думки України в європейському контексті. На відміну від традиційного підходу до вивчення філософських поглядів мислителя, який обмежується вивченням творів раннього періоду творчості Теофана, запропоновано актуалізацію пізніх творів автора та виявлено втілену в них концепцію знання Теофана Прокоповича.

На основі аналізу оригінальних першоджерел суттєво доповнено уявлення про філософські погляди мислителя після того, як він залишив Києво-Могилянську академію. Проаналізовано схоластичний та модерний впливи на формування концепції знання Теофана Прокоповича та показано ідейний зв'язок останнього з інтелектуальною ситуацією свого часу.

Ключові слова: Теофан Прокопович, знання, концепція знання, ранньомодерна філософська думка України, схоластика, філософія Нового часу, європейський історико-філософський контекст.

АННОТАЦИЯ

Никитина З. И. Концепция знания Феофана Прокоповича в европейском историко-философском контексте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.05 – история философии. – Институт философии имени Г. С. Сковороды НАН Украины. – К., 2018.

В диссертационной работе предложено понимание концепции знания Феофана Прокоповича как образца раннеמודерной философской мысли Украины в европейском контексте. В отличие от традиционного подхода к изучению философских взглядов мыслителя, который ограничивается изучением работ раннего периода творчества Феофана, предложена актуализация поздних произведений автора и выявлено воплощенную в них концепцию знания Феофана Прокоповича.

На основании анализа оригинальных первоисточников существенно дополнено представление о философских взглядах мыслителя после того, как он оставил Киево-Могилянскую академию. Проанализированы схоластическое и модерное влияния на формирование концепции знания Феофана Прокоповича и показана идейная связь последнего с интеллектуальной ситуацией своего времени.

Ключевые слова: Феофан Прокопович, знание, концепция знания, раннеמודерная философская мысль Украины, схоластика, философия Нового времени, европейский историко-философский контекст.

ABSTRACT

Z. Nikitina. Teofan Prokopovich's concept of knowledge in the European historical and philosophical context. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Philosophy in the specialty 09.00.05 – History of Philosophy. – Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy at NASU. – K., 2019.

This dissertation work offers Teofan Prokopovich's concept of knowledge as an example of early modern philosophical thought of Ukraine in the European context. In contrast to the traditional approach to the study of philosophic views of the thinker, which is limited to the study of works of Theophan early period, an update of the author's later works was proposed and the concept of Teofan Prokopovych's knowledge embodied in them was revealed.

On the basis of the analysis of the original primary sources, the idea of the philosophic views of the thinker was substantially supplemented after he left the Kyiv-Mohyla Academy. The scholastic and modern influence on the formation of Teofan Prokopovich's knowledge conception is analyzed and the ideological connection of the latter with the intellectual situation of his time is revealed.

The dissertation research proves that Teofan Prokopovich's reconstructed concept of knowledge is an example of a modern understanding of the nature of knowledge, has its own specific features and plays a decisive role in the formation of a Modern Philosophy. It is shown that it is knowledge, that is an understanding of the true purpose, reveals the purpose of the existence of each of the creations, means everything that exists. This is one of the key vocations of knowledge – not only to serve as a guide for man to comprehend God, but also to bring immediate practical benefit to everyone who gets it from personal experience.

The dissertation study analyzed how Teofan Prokopovich understood true knowledge, and showed that the thinker identified it with the truth in accordance with the religious model of true knowledge about God. Thus, true knowledge for Teofan Prokopovich is not an achievement of a person or the human mind, it exists independently of a person, but a person can receive true knowledge by observing certain rules. Based on this, it has been demonstrated that the concept of knowledge of Teofan Prokopovich can distinguish between true knowledge of the world and true knowledge of God. So the first one helps a person in its everyday life, acts as a guide in specific life situations. At the same time, its use is expressed in the fact that it is a value that has practical daily use; the ability to receive true knowledge of the world is mutually dependent on the ability of a person to receive the true religious knowledge necessary for salvation.

The study shows that in understanding of the phenomenon of knowledge, Theofan goes beyond the interpretation of knowledge solely as a mechanism for obtaining new quality knowledge and transition to a fundamentally new level of understanding. For the thinker, knowledge itself is not a value, as long as it does not acquire practical value for a person. Teofan Prokopovich understood knowledge only as true knowledge, and identified it with truth in accordance with the religious model of true knowledge of God. Thus, true knowledge for Teofan Prokopovich is not an achievement of a person or the human mind, it exists independently of a person; a person can get true knowledge, but only by observing certain rules.

The paper shows that the philosophical ideas of Teofan Prokopovich, which differed significantly from the views of the majority of representatives of the intellectual environment of the Russian Empire of the period of Peter the Great and were strongly criticized by contemporaries, fit perfectly into the paradigm of Modern European philosophy. And the concept of knowledge proposed by Teofan is one of many examples of the then rethinking and explanation of the essence of knowledge and cognitive activity as an essential characteristic of a person. At the same time, there are examples of critical thinking about both the philosophies of modern philosophy and scholastic ideas

that Teofan Prokopovich was not only chronologically and geographically involved in modern European philosophy, but was also one of those who actively shaped the then common European philosophical landscape.

Based on a comparison of the main ideas of the Ukrainian thinker with the views of Benedict Spinoza, it is showed how organically the concept of knowledge of Teofan Prokopovich fits into the European philosophical context, remaining original due to the involvement of the Ukrainian thinker in the religious and political discussions of Ukraine and the Russian Empire, for which understanding of Teofan Prokopovich's concept of knowledge, represented in the author's latest works, would not have been possible without the involvement of the European historical and philosophical context.

Key words: Teofan Prokopovych, knowledge, concept of knowledge, early modern philosophical thought of Ukraine, scholasticism, philosophy of modern times, European historical and philosophical context.